

Milivoj Bešlin
Univerzitet u Beogradu
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Fundamentalna memoarsko-dokumentarna knjiga o jednoj prekretnici

- *Kontekst: vreme, ljudi, svedočanstva* -

Period jugoslovenske istorije u Srbiji između burne 1968. i smene Marka Nikezića 1972. ostao je upamćen kao vreme *srpskih liberala*. Ova epoha bila je vreme intenzivnog političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja, ubrzanih reformi, modernizacije i nepotpune i neujednačene, ali postojane demokratizacije specifičnog jugoslovenskog modela socijalizma. Dok ga neki determinišu kao zlatno doba jugoslovenskog razvoja, sa druge strane, decenijama se konstruiše slika o navedenom periodu kao vremenu zabrana, ideoloških hajki, pritisaka, cenzure, početka razbijanja Jugoslavije, slabljenja Srbije, njene fragmentacije, cepanja *nacionalnog bića* srpskog naroda, vremenu kada je progonjen svaki „srpski stav i mišljenje“, dobu kada Srbija nije imala „svog čoveka“ u jugoslovenskom vrhu itd. Sve navedene interpretacije imaju zajedničku crtu – o vremenu *srpskih liberala* uvek se sa zanimanjem pričalo i pisalo, akteri u tome nisu prednjačili, najčešće nisu ni učestvovali, ali taj kolektivni narativ nije bio praćen i istraživačkom osnovom, pa su zaključci, sudovi i interpretacije bili oslobođeni elementarnih dokumentarnih svojstava. Na taj način je društveno pamćenje izvršilo snažan uticaj na konstituisanje istorijske svesti.

Sledstveno tome, pod uticajem antikomunizma i antijugoslovenstva, kao supstancijalnih delova dominantne nacionalističke ideologije, svi protagonisti komunističke prošlosti „proglašeni“ su istovetnima, i kao što među njima nije bilo nikakve razlike ili političke misli, u vreme takvog poretka nisu postojali ni bilo kakvi pokušaji reformi, uz istovremeno negiranje i prećutkivanje bilo kakvog civilizacijskog progresa, modernizacijskog ili emancipatorskog iskoraka. Svi su „oni“ bili titoisti, bez distinkcije i autentičnosti, a kako je Tito u javnosti već bio,

višegodišnjom propagandom, kriminalizovan, čitav poredak i svi koji su mu pripadali mogli su biti samo saučesnici, u najboljem slučaju poslušnici. Primenjivani obrazac koji je u označavanju *drugosti* podrazumevao olako izjednačavanje različitih političkih koncepcija, čak međusobno suprotstavljenih, bio je pre svega „odraz označitelja mnogo više nego što je predstavljao precizno svedočanstvo o označenom“, pisala je Olga Manojlović Pintar. „Sistem koji je brisao razlike“, smatra ona, „među onima koje je prepoznavao kao *druge* i *drugačije*, zapravo je pokazivao nespremnost grupe koja ga je uspostavila da prizna sopstvenu pluralnost.“¹ U takvim okolnostima, već samo pominjanje pojmova reformi, liberalizacije ili demokratizacije sistema u Jugoslaviji, smatrano je nepoželjnom temom, jer ako se čitavo društvo, jugoslovenska država i tada vladajući poredak do krajnjih granica kompromituju i naknadno totalitarizuju, u njemu nije moglo biti ni pokušaja navedenih tendencija. Ovu prošlost, sa kojom je nužno napraviti raskid, jer ne predstavlja kontinuitet epske, nacionalne vertikale, trebalo je podvrgnuti sistematskom, ne samo negiranju i nipodaštavanju, već i nestajanju, primenom metoda *damnatio memoriae*, kao dobu sivila, mraka, terora, zabrana, cenzura, represije i odsustva bilo čega pamćenja vrednog u istoriji. Takav *par excellence* ideološki pristup nacionalističke matrice u postsocijalističkoj Srbiji, kao svaki ideološki obrazac, negira i samu potrebu istraživanja a još manje daje pravo na sećanje protagonistima te istorije.

Najuži limitirajući faktor, koji utiče na intrerpretaciju navedenog perioda jugoslovenske i srpske istorije, jeste odnos prema samim pojavama i akterima s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina 20. veka. Njihova politika, stavovi, koncepcija bili su u Srbiji manjinski. Ako je Marko Nikezić ključnu opasnost identifikovao u sinkretizmu državnog socijalizma i srpskog nacionalizma, kada će se autoritarna Srbija homogenizovati da bi preustrojila Jugoslaviju – društvo koje je krajem osamdesetih godina krenulo nepodeljeno baš tim putem, nije ga moglo „vratiti“ u istoriju iz koje je bio izgnan početkom sedamdesetih godina. Reformski pokret u Srbiji koji je delovao pod vođstvom Marka Nikezića i Latinke Perović, prvo su difamirali konzervativni i dogmatski komunisti, sistematski godinama posle smene, a na taj narativ se nadovezala demonizacija, takođe, konzervativnih srpskih nacionalista, koji su u njima s pravom videli svoj antipod. Zbog toga su *srpski liberali* jedina struja u jugoslovenskoj istoriji

¹ Olga Manojlović Pintar, „Liberal, liberalno, liberalizam“, u: *Snaga lične odgovornosti*, Beograd, 2008, str. 177.

druge polovine 20. veka, a i šire, koja ne samo da nije istraživana, nego jedina koja nije ni viktimizovana, proglašavana žrtvom, pa samim tim nije ni pokušana njihova rehabilitacija.

Srpski liberali, kako su ostali upamćeni u kolektivnoj svesti, svojim istorijskim delovanjem, već i egzistencijom na političkoj sceni, nisu se uklapali u nametnutu sliku o prošlosti koja je konstruisana u globalnom i lokalnom postsocijalizmu. Celinom svoje politike, relativno konzistentnim, iako nikada zvanično proklamovanim političkim programom, načinom na koji su ga implementirali, politikom dijaloga, načinom opštenja u javnom diskursu – razbijali su nametnutu sliku „mračne komunističke prošlosti“, koja, svedoče oni svojim postojanjem, nije bila jednoobrazna ravan u kojoj svi misle isto. Takođe, oni su neprijatni svedoci i kada je u pitanju savremenost, vreme raspada Jugoslavije, ratova i sloma devedesetih godina 20. veka. Svojim odnosom prema nacionalizmu, nacionalnom pitanju, Jugoslaviji, pokrajinama, centralizmu, nacionalnoj toleranciji, odnosima prema susedima i Srbima van Srbije – oni su dokaz, ne samo da je alternativa postojala, da izabrani put nije bio i jedini, već i da su racionalni politički subjekti, u svojim analizama još s početka sedamdesetih videli i upozoravali da isti metodi uvek vode istom ishodu. Zbog toga ih je kao neprijatne „svedoke“ trebalo izgnati iz istorije, jer su uzroke neuspeha Srbije i pre četiri i po decenije tražili pre svega u nerazvijenim materijalnim osnovama, autoritarnoj političkoj kulturi, nespemnosti na kompromis sa drugima, nesposobnosti da se razume ideja složene države, davanju prednosti preraspodeli na račun razvoja, dakle, u sebi i svojoj sredini, a ne u nezahvalnim susedima ili međunarodnim zaverama.

Rukovodstvo Saveza komunista Srbije na čijem čelu se od 1968. do 1972. nalazio Marko Nikezić i svi ljudi koji su ga u datom istorijskom periodu sledili, teško ih je bilo nazvati jednim imenom, a možda najpreciznije reformskom strujom unutar monopolističke partije, predstavljali su alternativu. Suprotstavljeni akterima starog i kako su govorili prevaziđenog shvatanja partije u društvu, duboko i suštinski nesaglasni sa srpskim nacionalistima, ali udaljeni i od levo-radikalne, filozofske kritike koja je izlaz iz jugoslovenske krize šezdesetih tražila u vraćanju izvornim principima komunizma. Nasuprot njima, reformisti Marka Nikezića su bili tvrdi zagovornici moderne orijentacije u svim sferama i konsekvantni u negiranju tradicionalnog, konzervativnog obrasca u svakom segmentu javnog života. Bilo je to očito u pitanjima, ekonomije, kulture, odnosa prema federaciji, idejama složene države, autonomiji pokrajina, nacionalnih odnosa, spremnosti na dijalog, problema na Kosovu, mesta Srbije u Evropi, pitanjima okretanja sebi i

vlastitom razvoju, odnosu prema Sovjetskom Savezu i Zapadu, tretiranju Srba van Srbije, mestu i ulozi partije u društvu, karakteru same partije itd.² Nakon slamanja ove alternative u političkom životu Srbije ostalo je dogmatsko shvatanje socijalizma i Jugoslavije, koje je uslovalo rigidnu političku kulturu, da bi s kraja osamdesetih i u devedesetim, precizno i u svemu, srpsko društvo krenulo neopozivo suprotnim smerom od svega što je Nikezićev tim zastupao kao svoju politiku. Posle svih poraza i istorijskog sloma, srpsko društvo se prve decenije 21. veka, u veoma drugačijim okolnostima i sa značajno smanjenim resursima za promene, vratilo sintagmi *moderna Srbija* koja je obeležila reformiste Marka Nikezića i Latinke Perović.

Na postjugoslovenskom prostoru nije identično stanje istraženosti posmatranog razdoblja. Slovenački reformski pokret unutar jugoslovenskog socijalizma s kraja šezdesetih, prvi je naučno istražen u tamošnjoj historiografiji. Božo Repe je još 1991. u osvit jugoslovenskih ratova, na ljubljanskom univerzitetu odbranio doktorsku disertaciju "*Liberalizam v Sloveniji*".³ U Hrvatskoj je nakon sloma evropskog socijalizma u javnosti dosta bio raširen narativ, usmeni i pisani, o specifičnom reformskom razdoblju u ovoj republici, poznatom kao *Hrvatsko proljeće* ili *maspok*, njegovi ključni protagonisti ostavili su memoare.⁴ Međutim, prva magistarska teza na tu temu je odbranjena tek sredinom prve decenije 21. veka⁵, a veliki naučni skup i iz njega proistekao zbornik okupio je istoričare na četrdesetogodišnjicu poraza toga pokreta 2011.⁶ U Makedoniji su sećanja aktera menjala nedostajuću historiografiju o reformskom pokretu u toj republici krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.⁷ U Srbiji je do sada odbranjena jedna doktorska disertacija na temu *srpskih liberala*⁸, ali nije objavljena naučna monografija ili studija od autora koji nisu bili direktno involvirani u navedena zbivanja.

U nedostatku naučnih monografskih dela o navedenom periodu, istoričari, domaći i strani, oslanjali su se na zavidan korpus memoarske i dnevničke literature visoko pozicioniranih

² Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972. Između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Novi Sad, 2014. (doktorska disertacija u rukopisu)

³ Božo Repe, "*Liberalizam v Sloveniji*", Ljubljana, 1991, str. 319.

⁴ Savka Dabčević Kučar, *71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 1–2, Zagreb, 1997; Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990.

⁵ Hrvoje Klasić, *Hrvatsko proljeće u Sisku*, Zagreb, 2006, str. 221.

⁶ *Hrvatsko proljeće – 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012, str. 439.

⁷ Mirče Tomovski i Krste Crvenkovski, *Zarobena vistina*, Skoplje, 2003; Slavko Milosavljević, *Strav od promeni*, Skoplje, 1991.

⁸ Milivoj Bešlin, *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968–1972...*

političkih aktera, novinara i publicista. Jedno od najreferentnijih i najcelovitijih svedočenja, na koje se istoričari neretko pozivaju, kad je reč o događajima iz druge polovine 60-ih i s početka 70-ih godina 20. veka, su zapisi direktora Radio-televizije Beograd i člana CK SK Srbije, Zdravka Vukovića, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966-1972*, objavljeni 1989. Zahvaljujući visokim funkcijama koje je obavljao, Vukoviću su bili dostupni brojni izvori informacija, a komunikacija sa velikim brojem uticajnih pojedinaca česta. Činjenica je da se u svim a posebno autoritarnim sistemima važne odluke uglavnom donose iza zatvorenih vrata u uskim političkim forumima, u međusobnim dogovorima, često bez oficijelnih hroničara, zbog čega je dragocenost ovakvih svedočenja nespornija. Između ostalog, Vukovićeve beleške obrađuju: Brionski plenum, događaje u Čehoslovačkoj i reakcije u Jugoslaviji, studentsku pobunu, maspok, jugoslovensko-sovjetske odnose i svakako najdetaljnije – događanja u Srbiji do pred kraj 1972. I kod Vukovića se slično ostalim svedočanstvima može pratiti najpre implicitan a vremenom sve eksplicitniji proces diferencijacije i rascepa među vodećim ljudima u Srbiji, kao i Titovo stajanje na stranu konzervativaca i zajedničko delovanje u pravcu eliminacije reformskog rukovodstva koje je svojom politikom dovelo u pitanje monopolistički položaj partije u društvu. Sem oficijelnih sastanaka Vuković je neretko beležio saznanja i glasine do kojih je zbog svog visokog položaja dolazio: „Počelo se govoriti o dve linije, jedne Centralnog komiteta a druge Skupštine SR Srbije. Uveliko se pričalo o tome da je Nikezić u nemilosti kod Tita i da će uskoro biti smenjen. Zatim, da je uže političko rukovodstvo Srbije u sukobu sa Titom, da SK Srbije vodi politiku koja je suprotna Titu i sl. (29. april 1972).“⁹

Važan akter u posmatranom periodu, predsednik skupštine Srbije, Dragoslav Draža Marković, autor je zapaženih dnevničkih beležaka, *Život i politika 1967–1978*, koji predstavljaju istorijski izvor prvoga reda za proučavanje rascepa u Savezu komunista Srbije početkom sedamdesetih godina, ali i njegovih posledica. Značaj ovog izvora treba tražiti i u činjenici da je nastajao autorovim gotovo dnevnom beleženjem. U stilski jasnom štivu iščitava se visok stepen iskrenosti autora koji na momente pleni direktnošću i otvorenošću. Neosporno, i iz ugla Draže Markovića sukob je bio koncepcijske a ne personalne prirode, iako se u dnevniku uočava izvestan stepen autorovog animoziteta i fiksacije ličnošću Marka Nikezića. Ipak, ova činjenica ne dovodi u pitanje politički karakter razmimoilaženja u čijem središtu je stajalo pitanje uloge

⁹ Zdravko Vuković, *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972*, Beograd, 1989, str. 662.

partije i karaktera države: „Nije reč o borbi za vlast, već se radi o prevlasti koncepta, orijentacije, linije... Radi se ... o pitanjima od vrlo velikog značaja, o mestu i ulozi Saveza komunista Jugoslavije, o daljim putevima borbe za socijalizam.“¹⁰ Stavovi iskazani u dnevničkim beleškama kompatibilni su sa kasnijim svedočenjem Dragoslava Markovića novinaru *Politike* Mirku Đekiću iz čega će nastati knjiga *Upotreba Srbije – optužbe i priznanja Draže Markovića*.¹¹ Vraćajući se sa dvodecenijske distance pomenutom sukobu, Marković će potvrditi doslednost svojih uverenja, svoje tvrdokorne vere u značaj autoriteta i jedinstvo partije kao fundamentalnog kohezionog elementa višenacionalne Jugoslavije. Vidno mesto u knjizi zauzima njegovo minimiziranje čistke nastale po odlasku Nikezića i Perovićeve, koju je u dnevničkim beleškama najavljavao i smatrao je neophodnom. Tek čitanjem Markovićevih izvora osnažuje se tvrdnja Latinke Perović da su poraženi 1972. ćutali a pobednici svojim govorom verno slikali obe frakcije.

Višegodišnja glasna ćutnja Koče Popovića u javnosti je prekinuta 1989. izlaskom važne i zanimljive knjige Aleksandra Nenadovića, *Razgovori s Kočom*.¹² U dijaloškoj formi, jedna od najfascinantnijih ličnosti jugoslovenske istorije govori o sebi i drugima o prošlosti i savremenosti, ratu, revoluciji, partiji, socijalizmu, Jugoslaviji, Titu, izazovima vlasti i ulozi intelektualca u njoj. Jedan od centralnih delova knjige jeste i Kočino svedočanstvo o Brionskom plenumu, odlasku Rankovića, iskustvu boravka na mestu potpredsednika države i posebno o periodu koji je usledio. Kočin razlaz sa Titom uslovljen odlaskom Marka Nikezića i Latinke Perović, koji je on video kao zatvaranje istorijske perspektive u „strahu od demokratizacije“, bio je dovoljan motiv da se i sam povuče. Pritisak na Nikezićevo rukovodstvo Koča Popović je, u poslednjem razgovoru sa Titom, ocenio kao udar u cilju zaustavljanja razgradnje „staljinističkog nasleđa“ i kao „zaverenički obračun s legitimnim zastupnicima demokratske orijentacije u Savezu komunista, u Srbiji i u Jugoslaviji“.¹³

Jedan od važnih protagonista u posmatranom periodu bio je i Mirko Tepavac, najpre prvi čovek vojvođanskih komunista 1967–1969. a naredne tri godine ministar spoljnih poslova

¹⁰ Dragoslav Draža Marković, *Život i politika 1967-1978*, Beograd, 1987, str. 378-386.

¹¹ Mirko Đekić, *Upotreba Srbije. Optužbe i priznanja Draže Markovića*, Beograd, 1990.

¹² Kada je reč o Koči Popoviću, posebno interesantni i autentični su *Zapisi iz pokojne prošlosti*, fragmentarno i u izvodima objavljivani tokom 1991. i 1992. u beogradskoj štampi. Reč je o važnom istorijskom izvoru koji je samo deo šire zaostavštine ovog državnika pohranjene u Istorijskom arhivu Beograda.

¹³ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989, str. 157–158.

Jugoslavije. Tepavac nije vodio dnevnik, ni ostavio memoare ali ga je na ljude i događaje u kojima je učestvovao u prošlosti, pa i iz vremena *srpskih liberala*, dve decenije kasnije, vratio novinar Aleksandar Nenadović. Iz njihovih razgovora nastala je knjiga *Mirko Tepavac, sećanja i komentari*, objavljena 1998.¹⁴ Nesumnjivo najvredniji delovi knjige su oni u kojima Tepavac govori kao učesnik ili svedok istorijskih zbivanja. Za istoričare je posebno važan završni, dokumentarni deo knjige u kojima su objavljene Tepavčeve lične beleške svih važnijih razgovora sa Titom, pravljene neposredno po završenim sastancima, dakako, bez znanja sagovornika. Neki od tih sastanaka dragoceni su sa stanovišta analize funkcionisanja autokratske vlasti. Posebno intrigantna je zabeleška o burnom ponoćnom suočavanju Tepavca sa sovjetskim vođom Brežnjevim, prilikom njegove posete Jugoslaviji, 1971. naročito u svetlu čestih optužbi protiv reformista za zapadnjaštvo, antisovjetizam i sovjetofobiju.

Knjiga *Političko biće društvene krize* Mijalka Todorovića Plavog, jednog od najcenjenijih reformskih političara, teorijskog je karaktera ali upravo ova studija dobro pokazuje suštinu reformskih intencija. Iako pisana više od deceniju posle pada *liberala*, ona predstavlja važan istorijski izvor. Konstatujući da je Jugoslavija u dubokoj strukturnoj krizi, Todorović ključni problem pronalazi u dogmatizmu, kao odbrani svega postojećeg, a put izlaska iz krize u oslobađanju od njega i demokratizaciji sveukupnih odnosa u društvu. Videći u partiji i njenom monopolizmu glavni oslonac birokratskog etatizma, autor se vraća na obračun sa *liberalizmom*, konstatujući: „Ono što je bilo glavni uzrok društvenoj stagnaciji, ekonomskoj nestabilnosti i kriznim pojavama upotrebljeno je kao lek. Oslonac su dale birokratske i dogmatsko-konzervativne snage i najzaostali delovi društva koji su u takvim situacijama skloni metodama čvrste ruke.“¹⁵

Veljko Mićunović, jugoslovenski diplomata visokog ugleda, u dva navrata ambasador u Sovjetskom Savezu, stavio je na papir sadržajna svedočanstva na svoju diplomatsku službu. Za posmatranu temu interesantan je drugi Mićunovićev boravak u Moskvi iz koga nastaju *Moskovske godine 1969/1971*, objavljene 1984.¹⁶ Iako ne govori direktno o događajima u Jugoslaviji i Srbiji, uticaj sovjetske politike na Tita, osobito u svetlu primene doktrine ograničenog suvereniteta, demonstrirane 1968. u Čehoslovačkoj, daleko je od zanemarljivog.

¹⁴ Aleksandar Nenadović, *Mirko Tepavac. Sećanja i komentari*, Beograd, 1998.

¹⁵ Mijalko Todorović, *Političko biće društvene krize*, Zagreb, 1986, str. 190-191.

¹⁶ Veljko Mićunović, *Moskovske godine 1969/1971*, Beograd, 1984.

Eksplícitno iznete činjenice o imperijalnoj bahatosti SSSR-a, pribavile su svojevremeno ovoj knjizi epitet „antisovjetske“, a situacija u Jugoslaviji, Titovi potezi, neutralizacija reformskog krila u SKJ, postaju jasniji kad se ima u vidu i pogled iz Moskve.

Pored političara, najviše relevantnih svjedočenja o disoluciji u SK Srbije, njenim uzrocima, toku i konsekvencama i uopšte političkim prilikama krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih, ostavili su novinari i publicisti. Zapaženo svjedočenje napisao je tadašnji komentator *Politike*, publicista Slavoljub Đukić. Dopunjujući vlastita sećanja fragmentiranom dokumentarnom građom i serijom intervjua koje je pravio kako sa protagonistima reformske politike, tako i sa njihovim oponentima, Đukić je došao do zanimljive studije u dobroj tradiciji istraživačkog novinarstva, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*.¹⁷ Zahvaljujući izlasku ove knjige 1990. u jugoslovenskoj javnosti se prvi put javno progovorilo o razmerama temeljne čistke, čije je dimenzije autor procenio na pet hiljada pripadnika društvene elite u Srbiji uklonjenih sa svojih položaja i poslova. Osim toga, u njegovoj knjizi, prvi put od smenjivanja, progovorili su nosioci *liberalske* politike. Biće to jedini javni osvrt Marka Nikezića na događaje i vreme kada je bio na čelu srpske partije. Đukićevi razgovori sa njim važan su pisani trag o tome kako je Nikezić video suštinu sukoba u Srbiji, ali i genezu komunističke ideje i pokreta kao i sudbinu intelektualca u njemu.

Značaj knjige Slavoljuba Đukića treba tražiti i u činjenici da je u osvit političkog pluralizma u Jugoslaviji, pokrenula važan i potreban dijalog o prelomnim događajima u Srbiji od pre dve decenije. U redakciji dnevnog lista *Borba* organizovan je juna 1990. okrugli sto o Đukićevoj knjizi, sa respektabilnim učesnicima domaće intelektualne scene (Milovan Đilas, Nebojša Popov, Ivan Đurić, Vojislav Koštunica Slobodan Selenić, Vesna Pešić, Dragan Veselinov, Svetozar Stojanović, Ljubomir Tadić, Zdravko Vuković, Dušan Simić, Jagoš Đuretić i Slavoljub Đukić). *Borba* je tokom juna i jula te godine objavljivala diskusije i polemiku učesnika, ali iako se dalje od ovog usamljenog pokušaja dijaloga nije otišlo, na stranicama toga dnevnika ostalo je važno svjedočanstvo o percepciji *liberala* u srpskoj intelektualnoj javnosti. Tom prilikom Milovan Đilas je svoje izlaganje završio stavom: „Slom srpskih liberala je politički i socijalno najtragičniji trenutak u našoj posleratnoj istoriji.“¹⁸

¹⁷ Slavoljub Đukić, *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd, 1990.

¹⁸ Milovan Đilas, „Plodovi neshvaćene utopije“, *Borba*, 23. i 24. jun 1990, str. 8.

Sličnu raspravu dvanaest godina kasnije, na tridesetu godišnjicu odlaska sa scene srpskih reformista, oktobra 2002. upriličio je magazin *Ekonomist*. Okupljena je ideološki manje heterogena intelektualna grupacija od prethodne, a svi pismeni i usmeni referati, kao i diskusija sabrani su u zbornik radova, *Prelomna '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala*, objavljen 2003. U zborniku se nalaze radovi: Latinke Perović, Mirka Tepavca, Mirka Čanadanovića, Slavka Milosavljevskog, Orhana Nevzatija, Milosava Prelića, Aleksandra Nenadovića, Milutina Mitrovića, Dimitrija Boarova, Vladimira Gligorova, Olivere Milosavljević, Boža Repea, Olge Popović Obradović, Ivana Vejvode i Špira Galovića. Za razliku od *Borbinog* okruglog stola iz 1990. ovom prilikom nije dovođena u pitanje teza o Nikezićevim reformistima kao kontinuitetu srpske liberalne tradicije, pa je ključno pitanje i zajednički imenilac većine referata bio: zbog čega su u modernoj istoriji Srbije liberalni pokušaji, uz nesumnjive tragove koje su ostavljali, konstantno trpeli poraze? Za historiografiju, nesumnjivo, najveći značaj ima činjenica da je većina učesnika rasprave na neki način bila involvirana u zbivanja početkom sedamdesetih godina, pa njihovi istupi imaju i izvornu vrednost.¹⁹

Glavni i odgovorni urednik *Politike* 1969–1972. Aleksandar Nenadović, pred kraj profesionalnog i životnog puta, ponovo je iščitavao svoj list iz navedenog perioda, pravio kratke izvode u vidu dnevnčkih beležaka i ukrštao ih sa svojim sećanjima. Ovim originalnim postupkom Nenadović je u knjizi, *Glavni urednik – „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969–72*, objavljenoj 2003. na najbolji način, kroz prizmu *Politike*, prikazao dramatična zbivanja u Srbiji početkom sedamdesetih, predstavio tadašnje srpsko rukovodstvo, atmosferu u društvu, medijsku situaciju, svoj položaj glavnog urednika najuticajnijeg lista. Iako je *Politika* važila za medijsko uporište reformista, Nenadovićeve knjige nije apoteoza *liberalske* epohe, jer u njegovoj selekciji tekstova ali i svedočenja ima i onih koji govore o zabranama, političkim procesima i o dva neprijatna razgovora glavnog urednika sa Markom Nikezićem, zbog nezadovoljstva političkog vrha pisanjem lista. Ipak, o suštinski i kvalitativno novom odnosu prema štampi Nenadović povodom posete Nikezića i Perovićeve redakciji *Politike* 1971. kaže: „Razgovor s Markom i Latinkom na našu inicijativu – u *Politici*. Odgovarali su na mnoga pitanja, ali su hteli da čuju i šta naši saradnici i urednici misle o prilikama u SK, u Srbiji i SFRJ. Ohrabrujuća retkost među

¹⁹ *Prelomna '72: uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala*, ur. Mijat Lakićević, Beograd, 2003.

političarima našeg podneblja... Hteli su da prema medijima (javnosti) budu i suštinski, a ne samo formalno otvoreni.“²⁰

Osim političara i novinara posle 1972. najviše su smenjivani privrednici.²¹ Oni su za razliku od potonje dve profesije, uglavom ćutali a većina uklonjenih se oglasila svedočenjima u formi intervjua datih novinaru Radetu Grujiću, iz čega je nastala knjiga *Kako smo smenjani – obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, objavljena 1989. U knjizi su prikazane, uglavnom kroz lične ispovesti, sudbine: Miodraga Čeperkovića („Jugometal kombinat“), Vlade Višnjića („Geneks“), Prvoslava Rakovića („Crvena zastava“), Vladimira Jasića (EI Niš), Čedomira Jelenića (Robne kuće Beograd), Vlajka Brkovića (Valjaonica Sevojno), Marka Šaranovića („Utva“ Pančevo), Lazara Lotvina (AMSJ). U uvodu knjige autor Rade Grujić, pišući o metodologiji obračuna sa tehnokratijom posle 1972. konstatuje da su smenjani primoravani na ostavku, odlazak na rad u inostranstvo ili penziju, u nekim slučajevima, čak optuživani za privredni kriminal, iako su njihovi kolektivi predstavljali okosnicu razvoja Srbije. Miodrag Čeperković, menadžer koji je uspešno vodio najmoćnije jugoslovensko preduzeće, „Jugometal kombinat“ svedočio je o svom slučaju: „Jednog lepog dana 1973. godine pozvan sam u najviše mesto u Republici, gde mi je rečeno da moram dati ostavku na sve funkcije koje obavljam i da ću najverovatnije morati da odem iz zemlje... Dali su mi rok od dve godine da se pripreim za odlazak. Nikakvog drugog obrazloženja nije bilo.“²²

Srpsko rukovodstvo 1968–1972. na čelu sa Markom Nikezićem i Latinkom Perović imalo je ideološke protivnike osim u partijskim konzervativcima i u nacionalističkim disidentskim krugovima. Najuticajniji među njima, pisac Dobrica Ćosić, ostavio je u svojoj bogatoj literarnoj zaostavštini korisne informacije o ovom periodu srpske istorije i ljudima koji su je usmeravali. Srpsko reformsko rukovodstvo i Dobricu Ćosića delile su duboke i suštinske koncepcijske razlike i u tom kontekstu bi trebalo čitati Ćosićeva sećanja, ali i interpretaciju ove struje u jugoslovenskoj partiji. Svoje refleksije na *liberale*, sukobe i kontakte sa vodećim ljudima Srbije, poznati književnik i javni radnik oživeće najpre krajem osamdesetih u dijaloškoj formi sa publicistom Slavoljubom Đukićem u knjizi, *Čovek u svom vremenu – razgovori sa Dobricom Ćosićem*, objavljenoj 1989. Ćosićev sud o Nikezićevim *liberalima* bio je da su oni

²⁰ Aleksandar Nenadović, *Glavni urednik – „Politika“ i pad srpskih liberala, 1969–72*, Beograd, 2003, str. 161.

²¹ Vid. Mijat Lakićević, *Ispred vremena: 1963-1973, sudbonosna decenija, uspon i pad srpskih liberala, uzroci i posledice, od tada do naših dana, kroz prizmu „Ekonomske politike“, novina kakvih više nema*, Beograd, 2011.

²² Rade Grujić, *Kako smo smenjani – obračun sa direktorima velikih kolektiva u Srbiji*, Beograd, 1989, str. 27.

najdemokratskija i najprosvećenija struja u srpskoj partiji. „Obrazovani, civilizovani ljudi, koji su predstavljali vrednost i neophodnost demokratije u našem društvu... Oni su forsirali jednu kadrovsku smenu prosvećenijim i u svakom pogledu kompetentnijim ljudima. Zbog toga je njihov krah fatalan za Srbiju.“²³ Međutim, svoju interpretaciju, pa i sećanje na njih Dobrica Ćosić će značajno izmeniti i radikalizovati narednih godina, čak do demonizacije. U autobiografskim spisima *Piščevi zapisi*, objavljenim 2001. tvrdi: „Sklonili smo se iz Beograda, od svakodnevnice harange protiv ‘srpskog nacionalizma’... harange koju ideološki predvodi Centralni komitet čiji je predsednik Marko Nikezić a sekretar Latinka Perović... Na delu je rigidan ideološki kurs (...) prava ždanovistička haranga...“²⁴

O percepciji srpskih komunističkih reformista u drugim delovima Jugoslavije rečito govore svedočanstva vodećih ljudi tih republika: *Dnevnik in spomini* Staneta Kavčića, *Hrvatsko proljeće* Mika Tripala, dvotomni memoari Savke Dabčević Kučar, *Hrvatski snovi i stvarnost '71*, *Zarobena vistina* Krste Crvenkovskog, *Strav od promeni* Slavka Milosavljevskog, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije* Raifa Dizdarevića itd.

Uz neophodnu dozu kritičkog sagledavanja svakog svedočanstva savremenika, jedna knjiga se, kada je reč o posmatranom periodu, istoričnošću pristupa, dokumentarnom osnovom i upućenošću autora, ipak, izdvaja. Reč je o prvorazrednom istorijskom izvoru iz pera najbliže saradnice Marka Nikezića – Latinke Perović, sukreatorke reformske politike *srpskih liberala*. Dinamična, hladnokrvna i iscrpna sećanja, faktografski proverljiva, sa dokumentarnim svojstvima i gotovo dnevničkog karaktera, pisana su neposredno nakon pada 1973–1974. a skoro dve decenije kasnije L. Perović se vratila svom rukopisu i uz Nikezićeve sugestije i primedbe, pripremila ga za štampu i objavila 1991. u sarajevskoj “Svjetlosti”, pod nazivom *Zatvaranje kruga – ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*. U opsežnoj studiji (470 strana) ona je prikazala istorijski okvir i kontekst u kome reformisti dolaze na vlast, polazeći od Osmog kongresa (1964), privredne reforme (1965), posebno apostrofirajući Brionski plenum 1966, studentsku pobunu 1968, sovjetsku agresiju i gušenje *Praškog proleća* 1968, Šesti kongres SK Srbije i demonstracije na Kosovu iste godine, početak ustavne reforme. Akcenat je stavljen na poslednje dve godine provedene u vrhu vlasti, kada dolazi do kristalizacije dva puta kojima se

²³ Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu – razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd, 1989, str. 222-223

²⁴ Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1969-1980)*, Beograd, 2001, str. 75, 83, 122.

može ići i Titov izbor dogmatske opcije, koji smatra presudnim: „Po ko zna koji put u istoriji, autokrati su shvatili da je svaka reforma fatalna za autokratiju, a reformisti – da se autokratija ne reformiše.”²⁵

U knjizi Latinka Perović polazi od konstatacije, a ona bi mogla da važi za bezmalo sve reformski orijentisane pripadnike SKJ – generaciju kojoj je pripadala obeležio je sukob sa Staljinom 1948. Iz antistaljinizma nije izrasla samo jugoslovenska varijanta socijalizma, značajno otvorenija i čovečnija u odnosu na sovjetsku, već je na platformi otpora Staljinu i kasnije sovjetskom dogmatizmu, Jugoslavija čuvala svoju nezavisnost negujući distancu prema karakteru države i društva kakav je postojao u istočnoj Evropi i SSSR-u. Jedno bez drugog nije bilo zamislivo i moguće. I kao što većini predratnih članova KPJ, revolucionarnoj generaciji, nije bio jednostavan raskid sa Staljinom i emancipacija od sovjetskog modela, kao do tada jedinog uzora – za mlađe reformski orijentisane strukture unutar SKJ, ali i sve liberalnije predstavnike pokreta, upravo je 1948. i epoha destaljinizacije i oslobađanja u svim sferama, imala značenje formativnog perioda, koji će ih trajnije obeležiti, nadahnuti i motivisati. Ipak, dihotomni karakter same jugoslovenske partije, ukorenjenost ratne generacije u oslobodilačkoj borbi i politička legitimacija i karakter vlasti proistekli iz nje, dovešće do osciliranja između reformske i liberalnije i autoritarno-dogmatske orijentacije. Kraj višedecenijske ambivalencije, zbog toga i prekretni karakter političke promene u Srbiji (1972), koju je pratila već započeta čistka u Hrvatskoj i u manjem obimu u drugim republikama, za Latinku Perović je bez dileme – konačna prevaga „naše varijante staljinizma“. Spoznaja praćena logičnim pitanjem – „Kako je moguće da se jugoslovenski komunisti dvadeset godina bore protiv Staljina, a da sami ostanu staljinisti?“²⁶ Polazeći od ovog suštinskog pitanja, *Zatvaranje kruga* uspeva, bolje od ostatka memoarske literature za posmatranu epohu, da reflektuje svu složenost i protivrečnost istorijskih procesa u kojima se srpsko i jugoslovensko društvo nalazilo. Latinka Perović ne simplifikuje pojave i procese da bi sudila akterima sa druge strane ili pravdala vlastite i poteze saradnika. Kao i dok su bili na čelu političke strukture u Srbiji, važnije im je bilo da ih ljudi razumeju, nego da ih slede. Ovaj pristup na veoma specifičan način izrazila je knjiga koju je i Marko Nikezić smatrao bliskim pogledom na iskustvo političkog angažmana koji je naposljetku stigmatizovan i označen kao krajnje subverzivan.

²⁵ Latinka Perović, *Zatvaranje kruga – ishod političkog rasepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 8.

²⁶ Isto, str. 8–10.

Nakon smene u oktobru 1972. sa trideset devet godina, Latinka Perović je izgnana iz političkog, društvenog i javnog života. Vreme žestoke kampanje protiv prokaženih *liberala*, provela je nad prikupljenim dokumentima i štampom, pišući *Zatvaranje kruga*. Reći će kasnije, bilo joj je potrebno pisanje te knjige, jer je preko nje „iz svega toga izašla“.²⁷ Svoju strast za spoznajom prošlosti i razumevanjem savremenosti nastavila je radom na doktorskoj disertaciji. Ipak, sudeći prema Predgovoru prvog izdanja, Marko Nikezić je čitao rukopis i aktivno učestvovao u završnoj redakaturi *Zatvaranja kruga*. Ne samo da su komentari bili poslednje što je napisao, već je navedeni angažman na rukopisu, očito, i njegov *memento i post factum* celovit pogled na epohu *srpskih liberala*.²⁸

Četvrt veka posle prvog izdanja, u sarajevskoj „Svjetlosti“, Latinka Perović izlazi sa drugim, takođe, sarajevskim izdanjem svoje memoarsko-dokumentarne knjige. Ubrzo po objavljivanju prvog izdanja 1991. počeo je rat u Jugoslaviji, a značajan deo tiraža u magacinima „Svjetlosti“ je uništen nakon početka opsade Sarajeva. Držeći se iznad ideoloških apriorističkih sudova, braneći svoje interpretacije poduprte ne samo znanjima neposrednog učesnika i kreatora jedne politike, već i istoričara i potonjeg istraživača navedenog perioda, Latinka Perović se dvadeset šest godina kasnije pojavljuje sa nepromenjenim rukopisom memoara koji su izdržali i test vremena i istraživački postupak ne jednog istoričara. Drugo izdanje *Zatvaranja kruga* dolazi nakon što su društvo i država o kojima Latinka Perović piše zatvorili svoj krug u kome su se obe političke tendencije emanirale i reflektovale. Rafiniran stil i preciznost izraza, racionalan dokumentarni metod, čine ovu knjigu sasvim osobenim memoarima u našoj sredini. Pristup *sine ira et studio* retko se dostiže i među istoričarima, ali kada autor lično oseća svu težinu konsekvenci istorijskih procesa koje opisuje, onda se pristup, s one strane svake revanšističke intencije, za koji se Latinka Perović opredelila, mora determinisati kao endemski u našoj političkoj kulturi.²⁹

²⁷ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Beograd, 2010, str. 61.

²⁸ U razgovoru sa Oliverom Milosavljević, L. Perović o nastanku *Zatvaranja kruga* kaže: „Meni je to jako pomoglo, ja sam iz toga izašla. Interesantna je istorija te knjige, to je bilo sklonjeno, ja sam u jednom momentu pomislila – šta će to meni? To je samo Nikezić pogledao, i kad je umirao, on mi je rekao: „Objavi to“, ja sam njemu uvek govorila „Vi“ i rekla sam: „Mislite da to ima smisla?“, a on je rekao: „Uradi to zbog mene! Imaš moju podršku.“ Meni je baš dobro što je to, kako je on rekao, suvo, što tu nema nekih emocionalnih preliva, reminiscencija, to je jedan dokument.“ Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja*, str. 61–62.

²⁹ Uporediti: Savka Dabčević Kučar, *'71. Hrvatski snovi i stvarnost*, 1–2, Zagreb, 1997.

Uz drugo sarajevsko izdanje moglo bi se postaviti i pitanje, zbog čega nema beogradskog?! Nema li društvo u Srbiji nikakvo interesovanje za navedeni period vlastite istorije? Odsustvo srpskog izdanja ove fundamentalne dokumentarno-memoarske studije za jedan od najvažnijih perioda nacionalne istorije u 20. veku, podatak je koji svedoči o selektivnosti i neutemeljenosti istorijskih interpretacija koje u Srbiji nameće hegemoni narativ politike identiteta.³⁰ Srećom po istorijsku nauku, trebalo bi se osloboditi iluzije da će navedeni rigidni ideološki interpretativni okviri obavezivati bilo koga drugog osim samu Srbiju i njenu dominantnu elitu u konstrukciji poželjne slike prošlosti. Zarobljeno u vlastitom svetu, u skućenim matrirološkim okvirima nacionalističkih matrica, društvo u Srbiji, produkujući svoj autizam, ovakvim istorijskim interpretacijama samo će se više udaljavati od svog prirodnog okruženja i postjugoslovenskog i evropskog. A dokumentarno-memoarska knjiga, *Zatvaranje kruga* biće još jedan prilog tezi da put kojim je Srbija krenula krajem 1972. i koji će narednih decenija biti nepogrešiva negacija svega za šta su se *srpski liberali* zalagali, nije bio ni slučajni, ni iznuđeni, ni jedini, već sasvim voljni izbor dominantnog dela društva i političke i intelektualne elite. Izbor koji je i razumljiv i očekivan u ključu srpske istorije modernog doba. Istorijski poraz na kraju 20. veka bio je očekivana konsekvencija načinjenih izbora. Zbog toga novo čitanje *Zatvaranja kruga* Latinke Perović, u savremenom kontekstu, nalaže potrebu za novim izdanjem knjige, koja je dalekosežnošću svojih zaključaka i prekretnim karakterom zbivanja o kojima piše, polazna osnova za razumevanje navedenih istorijskih procesa.

³⁰ Latinka Perović nesumnjivo pripada jednoj drugoj tendenciji srpske historiografije, iako je neretko objekat stigmatizacije one prve.